

Іван ГОМЗА
Noctes Ucrainicae

Hale, Henry, and Robert Orttung, eds.

Beyond the Euromaidan: Comparative Perspectives on Advancing Reform in Ukraine.

Stanford: Stanford University Press, 2016.

Іван Гомза – кандидат політичних наук, доцент катедри політології
Національного університету «Києво-Могилянська Академія».

Український читач не помилиться, якщо в пошуках хорошої фахової літератури у сфері україністики звернеться до книжки, котра запрошує відірвати увагу від подій Євромайдану і спрямувати погляд на зміни, які відбулися в країні після 2014 р. Книжки такої тематики ще з'являтимуться, адже Україна ввійшла у фазу динамічних перетворень, котрі приваблюватимуть дослідників і створюватимуть запит на якісний аналіз. Рецензоване видання, проте, заслуговує на читання вже зараз, адже в упорядників вийшло залучити до співпраці провідних спеціалістів у питаннях режимних трансформацій, економічних реформ, фахівців суспільствознавства загалом і політичної науки зокрема. Л. Вей, Г. Гейл, П. Д'Аньєрі, Г. Дерлуг'ян, Т. Кузьо, О. Фісун – це сузір'я видатних дослідників, однієї присутності яких достатньо, аби зародити до збірки неабиякий інтерес. Окрім того, більшість авторів співпрацює в рамках наукової мережі «ПОНАРС Євразія», тож інституційна належність обіцяє комплементарність підходів і певний взаємозв'язок авторських тез, яких так часто бракує колективним монографіям.

Власне, хороша організація книги – це перше, що впадає в око, тільки-но розкрито зміст, і допомагає читанню. У Передмові упорядники виокремили шість сфер, де Україна, з одного боку, зіткнулася з найбільшими загрозами після Євромайдану, а з другого, здобула шанс на те, щоби відчуті найбільший потенціал реформ, а тому і найбільші можливості: розділене суспільство; корупція; конституція; судова система; олігархат; економічний розвиток. Названі шість сфер створюють тематичний скелет збірки, адже кожній з них присвячено два авторські тексти – один відносно сфокусований суто на українському випадку, другий – компаративний. Упорядники змогли долучити авторів, чий тексти часто доповнюють один одного, вступають у певний діалог і створюють *ефект поліфонії*. Це великою мірою стосується кожної

пари, і читачі зможуть самостійно насолодитися власними знахідками; у межах огляду достатньо зупинитися на одному прикладі.

Присвячені проблемам політичного режиму тексти Олександра Фісуна та Генрі Гейла (тематичний блок «Конституція») чудово поєднуються, а спільний фокус робіт відверто підкреслює і взаємне перехресне цитування обох авторів. У розділі «Українська конституційна політика» **Олександр Фісун** досліджує провал спроб українських президентів встановити суперпрезидентіялізм, провал тим більш незвичний, що в сусідніх Росії та Білорусі, які також були відлиті з радянської інституційної ливарної форми, ці спроби виявилися успішними. Для пояснення парадоксу автор описує конституційну політику (тобто конкуренцію за можливість переписати Конституцію України) як поле протистояння двох типів гравців – патронального президента (сам термін увів, власне, Гейл¹) та рентоорієнтованих підприємців. Президент здобуває підтримку через свою мережу клієнтелістських зв'язків, тобто є типовим неопатримоніальним ватажком, який прагне встановити персоналістську систему політичного контролю та використовувати формальні політичні інститути та неформальні засоби впливу для посилення своєї влади. Натомість рентоорієнтовані підприємці «беруть участь у політичному процесі державотворення передусім як носії можливого опору централізаторським спробам патронального президента... і як сила, спроможна сформулювати і просувати альтернативний конституційний проект – парламентаризм» (с. 108). Фісун показує, що президенти зазвичай використовують три стратегії: (1) творення великої президентської партії, (2) контроль за діяльністю регіональних еліт за допомогою призначення відданих губернаторів, (3) обмеження впливу підприємців за допомогою економічного шантажу. Проте щоразу, коли централізаторська політика заходила надто далеко, підприємці організовували спільний опозиційний фронт, який блокував дії президента. Висновки автора про ситуацію «після Майдану» стримані: Україна і далі існує у вигляді гібридного режиму «неопатримоніальної демократії», адже «патримоніальна природа режиму, його організаційні принципи та діяльність лишилися без змін» (с. 118).

У розділі «Конституційна ефективність після комунізму» (одному з найкращих у збірці) **Генрі Гейл** ставить питання, чи можливо виправити ситуацію завдяки змінам у конституційному дизайні політичної системи. Він фактично повторює висновки Фісуна, начебто президентіялізм створює цикли концентрації влади та реакції проти неї, що дестабілізують політичний процес. Гейл справедливо відкидає як небажаний для перехідних режимів і парламентаризм, відомий своєю схильністю до м'якого розподілу влад, завдяки чому одна політична сила може контролювати і виконавчу, і законодавчу владу. Найкращою може бути система розділеної виконавчої

¹ Henry Hale, "Regime Cycles. Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia," *World Politics*, no. 58 (2005): 133–165.

влади (*divided-executive*) – і доведенню цієї тези Гейл присвячує емпіричну частину дослідження. Він пропонує порівняльний аналіз 22 кейсів і показує, що країни з такою моделлю (Монголія, Болгарія, Киргизстан) мають кращий показник ефективності політики та вищий рівень демократизації, ніж альтернативи. Отже, Україна, яка після 2014 р. впровадила саме цю модель, певне, зробила правильний вибір, адже система розділеної виконавчої влади частково нейтралізує тенденцію до неопатримоніяльної централізації, сприяє вирішенню протистояння еліт конвенційним способом, а також надає населенню захист від головного недоліку неопатримоніялізму – корупційної та хижацької поведінки клієнтів неопатримоніяльного ватажка, «надаючи можливість людям у високопатроналістських суспільствах позбавити влади поганого політичного лідера, не вдаючись до соціального збурення» (с. 139). Отже, хоча аналіз Гейла частково збігається з висновками Фісуна, а частково суперечить їм, у поєднанні ці два тексти допомагають краще зрозуміти конституційну динаміку та перспективи політичного розвитку України.

Ще одну, можливо, заплановану, а можливо, і випадкову рису збірки можна назвати *ефектом паралаксу*. Кожне проблемне питання розробляється з «української» та порівняльної перспектив, а опис та інтерпретація ситуації «після Євромайдану», запропоновані авторами-«україністами», які часто походять, власне, з України, більш похмурі, ніж аналіз і прогнози компаративістів, які зазвичай є зацікавленими, але безсторонніми спостерігачами. Чи безрадісна перспектива спричинена кращим ознайомленням «україністів» з українськими реаліями, чи ж вона є наслідком традиційного для українців песимізму – це питання для окремої дискусії. Натомість для читачів книжки цікавою та цінною є сама можливість спостерігати за процесами в економіці, політиці, судочинстві одночасно з двох позицій, адже сукупно такий підхід пропонує стереоскопічну картину дійсності.

Наприклад, **Сергій Куделя** присвятив свій розділ болючому питанню корупції, відверто похмуро описавши українську ситуацію. Зокрема, він цитує індекс “Transparency International”, де Україна посідає 35-е місце (зі 170 країн) за рівнем сприйняття корупції (*perceived corruption*), та соціологічні опитування Фонду «Демократичні ініціативи» (2007, 2009 і 2011 рр.), які свідчать, що «половина респондентів або загалом, або в певних ситуаціях вважає корупційні практики прийнятними, а молодь виступає соціальною групою, котра виправдовує корупцію найбільше» (с. 65). Надалі він, використовуючи як пояснення інституційні трансформації, пропонує читачу панораму еволюції української корупції, показуючи перехід від атомізованої до патронізованої, а згодом – картельної форми, котра досягла свого апогею зі становленням політичної машини Партії регіонів. Відданий логіці песимістичної інтерпретації, Куделя висловлює скепсис щодо спроможності політиків на кшталт Порошенка чи Яценюка покласти край корупційним практикам в Україні.

Схожим кассандрівським настроєм просякнутий і надзвичайно цікавий розділ **Марії Попової** «Політизовані суди України». Використовуючи ди-

хотомію Рассела та О'Брайана, котрі розрізняють незалежність судочинства *de jure* і *de facto*², авторка зазначає, що в Україні спостерігається неспроможність судочинців «послідовно виносити вироки відповідно до принципу суддівської незацікавленості, тобто інтерпретувати факти і закони незалежно від того, ким є сторони судового позову та які ресурси вони мають» (с. 145). Отже, попри задекларований у статтях 126 і 129 Конституції України принцип незалежності суддів *de jure*, Україні притаманна низька незалежність судочинства *de facto*. Ця тенденція особливо проявляється під час судових процесів над політичними акторами. Як засвідчили справи Ю. Тимошенко, Ю. Луценка та інших, у випадках, коли на лаві підсудних опиняється опозиційний політик, судді неспроможні приймати зважені рішення, адже судова система перетворюється на знаряддя політичної боротьби, яким орудують носії політичної влади. Це створює ситуацію нечесної політичної конкуренції, істотно посилюючи ту політичну силу, яка представляє панівний режим.

Попова виокремлює кілька причин політизації українських судів; жодна з них самостійно не є достатньою, проте сукупно вони закладають культурні й інституційні особливості, що призвели до ускладнення вільного судочинства. По-перше, важливим є спадок радянських юридичних практик – «телефонна юстиція», обговорення суддями справ з третьою стороною, примат прокуратури над суддівським корпусом і низький рівень автономності кожного окремого судді (с. 149–150). По-друге, принципи формування сучасної судової системи України, а саме положення статті 128 Конституції України, згідно з яким кандидатів на посаду судді, що претендують на обіймання посади вперше, призначає Президент України на п'ятирічний випробувальний термін, істотно обмежують свободу судочинства, особливо дії молодих суддів, перетворюючи їх на потенційний інструмент зловживання в руках носіїв політичної влади. По-третє, характер політичної боротьби в Україні стимулює можновладців зменшувати свободу судочинства, адже дозволяє не лише позбавитися від політичного конкурента, ув'язнивши його, але і контролювати діяльність медій, поведінку економічних донорів опонентів, і надає можливість паралізувати діяльність опозиційних партійних машин, оскільки «в ситуації, коли партіям бракує розгалуженої організаційної структури, а партійний бренд зводиться до пізнаваності імені партійного лідера, кілька судових рішень можуть завдати величезної шкоди» (с. 156).

Попова пропонує невтішний прогноз щодо того, чи можливо уникнути політизації судів після Євромайдану. Непереконливі спроби судової реформи свідчать про інституційну дестабілізацію; падіння Партії регіонів демонструє деінституціоналізацію партійної системи; нова владна коаліція використовує суди для боротьби з політичними опонентами (заборонивши діяльність КПУ та переслідуючи членів «Опозиційного блоку»), а тому «ін-

² Peter H. Russell, and David M. O'Brien, eds., *Judicial Independence in the Age of Democracy* (Charlottesville: University of Virginia Press, 2001).

тенсифікація політичного змагальництва, очевидно, призводить до подальшої політизації судочинства» (с. 160).

Не менш песимістичним є і запропонований у розділі з показовою назвою «Немає виходу?» аналіз політики пам'яті в Україні після 2014 р., який здійснила **Оксана Шевель**. Авторка звертає увагу, що національна ідентичність, а надто – історична і колективна пам'ять є незмінним «яблуком розбрату» в українському суспільстві. Протистояння націонал-демократів і комуністів протягом 1990-х, «помаранчевих» і «блакитних» – у 2000-х, (крипто)радянський історичний наратив часів Януковича і протилежний йому наратив, який вибудовує Інститут національної пам'яті під керівництвом В. В'ятровича, – усе свідчить, що дискусії про історичне минуле і те, як його правильно пригадувати, мають тенденцію політизуватися і перетворюватися на предмет політичної мобілізації прихильників і супротивників.

Використовуючи ідею «режимів пам'яті» та «мнемонічних гравців» Міхаеля Бернгарда і Яна Кубіка³, Шевель стверджує, що в Україні завжди домінував тип гравців, відомий як «мнемонічні воїни», а їхнє протистояння за право визначити правильну інтерпретацію історії «йшло одночасно з виборчими циклами» (с. 30). Вона зазначає, що є три можливі шляхи подолання розділеної ідентичності: зміна «режиму пам'яті», європеїзація підходу до навчання історії та тиск з боку громадянського суспільства.

Авторка сумнівається у вірогідності реалізації бодай одного з цих сценаріїв. З одного боку, малоімовірно, що в умовах конфлікту з Росією та загострення опозиції між «українським» і «російським» наративами з'являться інші типи гравців пам'яті, націлені на забуття чи ігнорування минулого. З другого боку, закони про декомунізацію свідчать, що носії державної влади не готові впроваджувати нейтральний підхід до викладання історії, який пропонує Рада Європи. Зрештою, анексія Криму та втрата контролю над частиною Донбасу, тобто регіонами, населеними переважно носіями «радянського історичного наративу», створюють перспективи більш уніфікованої історичної пам'яті, а тому зменшують стимули для громадян тиснути на «мнемонічних гравців» і добиватися зміни режиму пам'яті.

На противагу розвідкам «україністів», тексти компаративістів натякають читачам, що українську політику – як і українську історію, відповідно до винниченківської альянсу Ярослава Грицака, – можна і варто сприймати без брому. Порівняльна перспектива дозволяє відчутти і зрозуміти, що проблеми, з якими стикається Україна, не є ані винятковими, ані нездоланими, а виступають звичними наслідками політичного транзиту.

Наприклад, **Лукаш Вей** убачає в ідентичнісному плюралізмі українського суспільства позитивні риси. Він тлумачить наявність кількох великих і відмінних соціальних груп з різними колективними (в його термінах «на-

³ Michael Bernhard, and Jan Kubik, eds., *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 7– 37.

ціональними») ідентичностями як важливий запобіжник проти встановлення авторитаризму, адже, «звертаючись до національної ідентичності, опозиційні групи можуть мобілізувати відданих активістів... тим самим провокуючи кризу режиму» (с. 43). Вей пропонує короткий опис країн, які мали схожий до українського розрив ідентичностей (Албанія, Бангладеш, Киргизстан), і хоча розгляд жодного з кейсів не деталізований – це радше віньєтки чи ескізи, а не справжній порівняльний аналіз – у нього виходить помітити спільну тенденцію: така ситуація справді запобігає встановленню консолідованого авторитарного режиму, проте платою за «плюралізм за визначенням» є поляризація політичних сил, погане управління та регіональне вкорінення суперників, що становить загрозу територіальній цілісності. Отже, якщо Україна зможе зберегти плюралізм ідентичностей, а на додачу гармонізувати їх у єдиному проекті державотворення, це допоможе в просуванні в напрямку консолідованої демократії.

Деніел Бірс, аналізуючи політизацію українських судів у порівняльній перспективі, прямо зазначає, що виклики, з якими зіткнулася Україна, подібні до проблем інших країн регіону на кшталт Албанії, Болгарії, Вірменії: нестача ресурсів у сфері судочинства загалом та низька заробітна плата суддів зокрема, корупція судової системи та консеквентна недовіра до неї з боку населення, домінування неформальних практик над формальними процедурами. Український випадок, отже, є не патологією, а прогнозованим ускладненням політичного транзиту, хай і з акцентуацією симптомів. Проте яскраво виражені симптоми дозволяють краще зрозуміти природу недуги та визначити найбільш відповідний спосіб лікування. Бірс ставить діагноз і пропонує стратегію оздоровлення. Нормалізуючи політизацію судочинства у слабоінституціоналізованих гібридних режимах, він зазначає, що вона «з позиції компаративістики виступає не наслідком схильності української політики до суперечок, а радше свідченням викликів, які можуть кинути сильні та незалежні суди в гібридних режимах» (с. 171), що вже є оптимістичним. Ба більше, за його висновками подальша співпраця з ЕС, який сприяє реформуванню судової системи, збільшення юрисдикції Європейського суду з прав людини й тиск місцевих акторів, передусім суддів нижчих інстанцій та професійних юридичних асоціацій, виступають потенційними важелями деполітизації судочинства в Україні.

Цікаво, що політичні й інституційні перетворення в Україні після 2014 р. створили умови для природного експерименту, який дозволить або підтвердити доцільність песимістичного погляду на українські реалії, або виправдає оптимістичні сподівання. Зокрема, у своєму розділі Куделя наводить низку пропозицій, які могли би допомогти здолати корупцію. По-перше, він уважає за необхідне знищити «політичні машини», якими є сучасні українські партії, забравши в партійних лідерів прерогативу формувати виборчі списки та визначивши верхню межу допустимої фінансової допомоги від індивідуальних і групових донорів. По-друге, він пропонує посилити спроможність державних агенцій з боротьби з корупцією. Зрештою, він закликає створити

деполітизований бюрократичний апарат. Кожна з трьох порад наразі випробується на практиці. Станом на грудень 2017 р. є спроби запровадження пропорційної виборчої системи з відкритими списками (проект Виборчого кодексу України 3112-1 від 02.10.2015), функціонують (попри протидію) Національне антикорупційне бюро України та Національне агентство з питань запобігання корупції, триває реформа державного управління. У подібний спосіб наразі вирішується і проблема, яку докладно описує Попова: у вересні 2017 р. набули чинності Закон України № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» та Закон України № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів» (нова редакція), які, серед іншого, передбачають скасування інституту «призначення судді на посаду вперше» та впровадження положення, що судді обійматимуть посади безстроково. Отже, наразі спостерігаються і кроки з протидії корупції, і заходи з деполітизації судочинства, тож лише час покаже, чи вони є елементами загальної програми інституційно-процедуральних трансформацій, чи ж лише останнім спалахом пореволюційного ентузіазму.

Оскільки у збірці подано 14 самостійних розділів, природно, що вони різні за тематикою, якістю, незвичністю матеріялу для української публіки та оцінкою політичних процесів після 2014 р. Навіть більше, кожен читач – залежно від своєї підготовки та спеціалізації – знайде для себе більш та менш цікаві тексти. Між тим власне українській аудиторії навряд чи дуже інформативною видаватиметься глава «Олігархи, рівновага часткових реформ та Євромайдан» **Тараса Кузьо**. По суті, цей текст є розлогим поясненням, хто такі олігархи, як вони почали відігравати важливу роль внаслідок розвалу радянських інститутів і перерозподілу радянської власності, які групи вони утворили, які ресурси має кожна з груп і т. п. Вірогідно, цей розділ покликаний допомогти передусім закордонній аудиторії розібратися в тому, «хто є хто» в українських олігархічних джунглях. Зрештою, висновки Кузьо, що «Помаранчева революція не спромоглася змінити Україну, породила контрреволюцію, а та своєю чергою – другу революцію, [і. – І. Г.] лише відхід від рівноваги часткових реформ, який звільнить країну від олігархічного поноу... а відтак і третього циклу загальної зневіреності, стагнації, контрреволюції та нової революції» (с. 199), є доволі очевидними. Ба більше, ідеєю «третього Майдану», який начебто має спричинити подальше перебування при владі олігархічних груп, українського читача досить регулярно гальванізують як спрагли до уваги політики, так і оглядачі та й навіть інші громадяни. Олігархи, безперечно, становлять загрозу для політичного розвитку України, проте цей факт навряд чи потребує окремого доведення.

Текст **Дафни Атанасулі** «Порівняльний погляд на корупцію в Україні» викликає питання з іншої причини. Хоча авторка поставила собі оригінальне завдання («дослідити, у який спосіб корупція впливає на бізнес-середовище» (с. 81), остаточний текст не породжує ентузіазму, адже розглянуті питання є надто специфічними («рентоорієнтована поведінка підприємств і сприйняття корупції як перешкоди ведення бізнесу»), а встановлені про-

блеми – надто широкими («часткове проведення реформ»), аби мати сутнісне значення. Навіть більше, авторка послуговується масивами даних за 2002–2013 рр., що не надто співвідноситься з хронологічними межами збірки, присвяченій ситуації «після Євромайдану». Застарілість даних є недоліком у тому разі, коли предмет дослідження відзначається схильністю до динамічних змін, як, наприклад, транзитивна постреволюційна економіка. Доречно навести приклад небезпеки умовиводів на основі неактуальних даних: описуючи незадовільний стан у бізнес-середовищі, Атанасулі зазначає, що «хоча Україна і намагалася [...] вирішити проблему корупції прийняттям Антикорупційного акта 2011 р., вона посідає 112-е місце зі 189 в Індексі легкості ведення бізнесу» (с. 101). Це гнітюче досягнення, що могло би стати в пригоді когорті песимістів, переконаних, що Україна приречена на незмінне зубожіння. Проте звіт Індексу легкості ведення бізнесу від 2017 р. є більш оптимістичним. Україна не лише посідає в ньому 80-е місце (поряд із флагманом економічного зростання Китаєм і суттєво випереджаючи іншу економіку пришвидшеного розвитку Індію, котра перебуває на 130-му місці), але і окремо відзначена як одна з країн регіону, де відбулися реформи відповідно до всіх індикаторів, які використовує Індекс⁴. Ба більше, у 2018 р. Україна ще піднялася в рейтингу, посівши 76-е місце, і автори звіту відзначили покращення, зокрема, в питанні ціни будівельних робіт і прав міноритарних акціонерів⁵. Цей поступ відбувся власне після Євромайдану, але аналіз Атанасулі його повністю ігнорує. Очевидно, що розділ, який запропонувала авторка, пройшов остаточну редакцію до того, як було опубліковано звіт Індексу легкості ведення бізнесу 2017 і 2018, але цей текст характеризується загальною неспроможністю зафіксувати реформи, що відбулися в Україні після 2014 р., що істотно зменшує релевантність аналізу та висновків.

Попри певну критику, збірці загалом не бракує ані правильно поставлених питань, ані неконвенційних відповідей. Найбільш цікавими і, певне, сміливими у своїх пошуках видаються два тексти – «Встановлення Четвертої української республіки: реформа після революції» Пола Д'Аньєрі та «Пропустили китайський вихід: світ-системний погляд на українську державу» Георгія Дерлуг'яна.

Пол Д'Аньєрі зумів елегантно сформулювати дослідницьку проблему свого розділу: «в Україні немає типового протистояння лівих і правих, а провідні політичні партії та політики є прагматиками й центристами; в суспільстві немає особливої дискусії стосовно того, чи мусить Україна бути демократичною країною; всі провідні сили навіть погоджуються щодо необхідності боротися з корупцією. Консенсус стосовно таких цілей робить неспроможність їх досягнути ще більше загадковою» (с. 5). Розгадуючи

⁴ *Doing Business 2017: Equal Opportunity for All*, <http://www.doingbusiness.org/reports/global-reports/doing-business-2017>

⁵ *Doing Business 2018: Reforming to Create Jobs*, 26; 30, <http://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2018-Full-Report.pdf>

окреслену головоломку, Д'Аньєрі пропонує комплексне пояснення через особливість акторів, які могли би просувати бажані зміни, та їхню конфігурацію. Отже, в Україні є три можливі агенти змін: держава, громадянське суспільство й зовнішні гравці. Жоден, однак, не є достатньо сильним чи рішучим, щоби досягнути бажаних трансформацій. Сукупно це створює в Україні стан порочної рівноваги: попри наявний запит на соціально-політичні трансформації та негативні стимули до них, ситуація в країні залишається незмінною. Д'Аньєрі справедливо вбачає причини того, що я визначив як порочну рівновагу в протилежно спрямованих векторах активності, які сукупно знищують трансформаційні імпульси. Наприклад, гілки державної влади часто опонують одна одній; політики й чиновники – з огляду на егоїстичний інтерес – задовольняються частковими реформами і чинять опір їхньому поглибленню; громадянському суспільству не вистачає мережевої цупкості, яка продукує соціальний капітал, а тому навіть активісти не користуються довірою громадян. Зрештою, РФ відіграє роль «чорного лицаря авторитаризму»⁶, тобто Москва намагається сприяти авторитарному дрейфу України, а тому блокує імпульси до демократизації та лібералізації, які час від часу надає ЕС. Висновки, які можна зроби з аналізу Д'Аньєрі, очевидні: необхідно гармонізувати поведінку трьох агентів змін, аби вивести країну з порочної рівноваги. Головний виклик, отже, полягає у знайденні такої інституційної конфігурації та формуванні такої організаційної культури, які би, з одного боку, зменшили антагонізм держави і громадянського суспільства та, з другого, стимулювали зацікавленість зовнішніх партнерів у підтримці України. Це складний виклик, але правильна реакція на нього може бути ключем до покращення і навіть до самого виживання української держави.

Георгій Дерлуг'ян поставив питання ще більш провокативне: «чому посткомуністична Україна не спромоглася піти китайським шляхом експортно орієнтованого ринкового успіху?» (с. 204). В блискуче аргументованому і стилістично вивіреному *tour de force* автор переконливо доводить, що це питання – хай яким химерним і спекулятивним воно не видається в 2018 р. – було більше ніж виправданим на момент, коли обидві країни почали свою дивергентну посткомуністичну еволюцію. Упродовж 1989–91 рр. і Україна, і КНР прагнули увійти до світової капіталістичної системи як нові гравці, використовуючи на свою користь тренди глобального капіталізму, тобто запит на дешеву робочу силу, доступні другосортні продукти промислового виробництва, природні багатства та пропонуючи привабливі для капіталіс-

⁶ Gary Clyde Hufbauer, Jeffrey J. Schott, and Kimberly Ann Elliott, *Economic Sanctions Reconsidered: History and Current Policy* (Washington, DC: Institute for International Economics, 2007), 163, 172; Anais Marin, "Russia as a 'Black Knight' in Post-Soviet Eurasia: Electoral Vectors of Autocracy-Promotion" (Paper presented at the 24th World Congress of Political Science (IPSA) in Poznan), http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_55193.pdf; Jakob Tolstrup, "Black Knights and Elections in Authoritarian Regimes: Why and How Russia Supports Authoritarian Incumbents in Post-Soviet States," *European Journal of Political Research*, no. 54 (2015): 673–690.

тичного Заходу нові ринки збуту. Ба більше, на момент кризи комунізму, панівні еліти КНР і СРСР зіткнулися зі схожим викликом – широка масова мобілізація, котру уможливив тактичний альянс ліберальної інтелігенції та промислового пролетаріату. Проте якщо китайські керманічі придушили політику незгоди і почали перехід до легітимації своєї влади через економічний розвиток і розподіл плодів економічного зростання, то радянські лідери толерували політику незгоди, але потім провадили політику, що спричинила швидке збагачення небагатьох обраних і економічну депресію. Дерлуг'ян, отже, простежує дві траєкторії повернення посткомуністичних держав у глобальну капіталістичну світ-систему: експортно орієнтований девелопменталізм і державну автофагію.

Друга траєкторія привела Україну до знайомого стану речей: кілька впливових олігархічних кланів захопили виробничі й фінансові спроможності, котрі експлуатуються без інвестицій у захист техніки від зношення чи тим більше в інновації; еліти у своїй жорстокій байдужості занехають державний апарат до стану напівмертвої дисфункції; населення не має важелів або ресурсів, щоби змінити стан речей. Надаючи макросоціологічну інтерпретацію моделі «оберненої тилліянської перспективи» Венеліна Ганева⁷, Дерлуг'ян стверджує, що, опинившись у постбіполярному світі, де США гарантували міждержавний мир, політичні лідери держав, що утворилися після розвалу СРСР, не мали стимулів для розвитку армії, промисловости чи адміністративного апарату, а тому виключно грабували радянський фінансово-індустріальний спадок, наслідки чого спостерігаються в кожній із країн політичного лімба, які з певною байдужістю називалися «країнами СНД».

Але якщо державна автофагія була однією з двох можливих траєкторій, чому Україна не пішла альтернативним шляхом «виходу з комунізму»? Дерлуг'ян пропонує відповідь на це питання, посилаючись на інституційну структуру радянської промисловости та специфічний державний устрій СРСР. Коли радянська номенклатура зіткнулася з викликом альянсу робітників та інтелігенції, у них (на відміну від китайських партійців) був іще один вихід: вони розвалили Радянський Союз за лініями національних республік та економічних секторів, викравши в альянсу протестувальників головні бойові кличі – заклик ліберальної інтелігенції до національного суверенітету та демократичних виборів і вимоги робітників до приватизації. Це істотно послабило акторів політики незгоди, які більше не мали моральних підстав для мобілізації, тож «радянський вихід» посилив лише одного з трьох гравців – номенклатуру, котра швидко перетворилася на олігархат і вдалася до державної автофагії.

Цікаво, що, підтверджуючи тенденцію оптимістичного компаративізму, Дерлуг'ян (тематично він працював у парі з Кузьо) зазначає, що загроза зов-

⁷ Venelin I. Ganey, "Post-communism as an episode of state building: A reversed Tillyan perspective," *Communist and Post-Communist Studies*, no. 38 (2005): 425–445.

нішньої експансії та повного зникнення можуть відіграти роль шокового стимулу для українського державотворення, адже події 2014 р. «вказують у напрямку можливого поєднання двох ключових умов девелопменталізму, схожих на ті, які раніше спостерігалися в Південно-Східній Азії, – внутрішньої та геополітичної: всі успішні випадки передачі більших повноважень від олігархічних кланів до централізованого уряду були спричинені або громадянськими війнами (Республіка Корея, Тайвань, децю згодом КНР), або загрозою етнічного знищення (Сінгапур)» (с. 218). Певне, вітчизняній публіці, котра звикла порівнювати Україну з країнами тропічної Африки, аналогія, що її запропонував Дерлуг'ян, видаватиметься незвичною та оригінальною.

Майбутнім читачам збірки варто мати на увазі два її недоліки. У своїх індивідуальних доробках автори не змогли уникнути – імовірно, що вони цього навіть і не прагнули, – вторинності відносно своїх магістральних текстів та передбачуваності. Ці два недоліки взаємопов'язані.

По-перше, зовсім не кожному з розділів притаманна оригінальна, тобто створена виключно для цього збірника, концепція. Часто автори застосували свої універсальні ідеї для українського випадку або прилаштували свою розгорнуто запропоновану в інших тестах аргументацію до ситуації «після Євромайдану». Це проявилось, зокрема, у розділі Оксани Шевель «Війни пам'яті пострадянської України в порівняльній перспективі». Осердям цього тексту є теза про доцільність використання іспанського досвіду в політиці пам'яті для України, проте читач, не знайомий з її ж статтею «Політика пам'яті в розділеному суспільстві»,⁸ навряд чи зможе зрозуміти виправданість такої паралелі, адже в тексті зі збірки авторка не обґрунтовує необхідності зіставити два випадки. (Ба більше, поновлення дискусії стосовно доцільності й моральності поховання Франко в соборі Альмудена, котра струснула іспанське суспільство восени 2018 р., натякає, що іспанський приклад не такою мірою незаперечно свідчить про успішну стратегію деполітизації минулого.) Інші автори також схильні залишати важливі аспекти своєї аргументації та пояснення поза межами збірки. Такий підхід може стати певним викликом для непідготованого читача.

З другого боку, досвідчений читач матиме свої підстави для незадоволення, передусім унаслідок передбачуваності. Наявне певне розчарування, коли, навіть не розгорнувши книжку, здогадуєшся, хто і про що писатиме. У збірці все достатньо очевидно: Попова писатиме про політизацію судочинства, Фісун – про (нео)патримоніалізм, Гейл – про системи з розділеною виконавчою владою... Безперечно, автори повинні писати про питання, у яких вони є фахівцями, втім, після ознайомлення з окремими доробками підготований читач ризикуює відчутти *esprit blasé* та інтелектуальну мізопси-

⁸ Oxana Shevel, "The Politics of Memory in a Divided Society: A Comparison of Post-Franco Spain and Post-Soviet Ukraine," *Slavic Review*, no. 70 (2011): 137–164.

хію. І хоча на відміну від художньої літератури, наукові тексти не мають за мету полонити увагу публіки сміливою незвичністю, але той факт, що автори подекуди навіть не прагнули здивувати читача науковою новизною, вплине на те, як фахова аудиторія прийме збірку.

Двох прикладів буде достатньо, щоби проілюструвати тезу. Текст Дерлуг'яна буде передусім цікавий тим, хто не знайомий з великим розділом цього ж автора в колективній монографії «Чи має капіталізм майбутнє?»⁹. Показово, що Дерлуг'ян не лише переніс з монографії до збірки свою загальну лінію аргументації про відмінність китайського й радянського виходу з комунізму, але мало не слово в слово повторює певні тези, наприклад про Тяньаньмень як виклик комуністичним елітам зліва чи фрагментацію радянських еліт за лініями національних республік та економічних секторів. Звісно, «Пропустили китайський вихід...» більше фокусується на Україні, проте це здійснюється переважно у вступі та висновках, тож розділ позбавлений сутнісної оригінальності.

Критичне зауваження можна зробити і до запропонованого у збірці тексту Лукана Вей. Вірогідно, з огляду на кількість сторінок, якою редактори обмежили авторів, цей розділ виявився концептуально неглибоким: Вей особливо не пояснює, які каузальні механізми пов'язують наявність конкурентних ідентичностей і гібридний політичний режим. Більш фахова аудиторія знає, що він робить це у своїй книзі «Плюралізм за визначенням»¹⁰, з якої видно, яку важливу роль для авторської аргументації відіграють поняття «організаційної спроможности» та «когерентности еліт», і в якій окремий розділ присвячено українському випадку, котрий розглянуто з доречною деталізацією. Це означає, що тим, хто ознайомився з «Плюралізмом за визначенням», розділ зі збірки не скаже багато нового. Відносно новаторською видається хіба що оцінка перспектив трансформації політичного режиму в Україні після 2014 р. У цьому питанні Вей виражає стриманість: російсько-українська криза створила більш гомогенну та проєвропейську Україну, що, попри переваги, несе і загрози, головною з яких є втрата характеристик «плюралізму за визначенням» та консеквентний дрейф до авторитаризму. Вей розглядає два кроки, необхідні, щоб унеможливити такий сценарій: децентралізація та «залучення русофілів обмеженням спроб позбавитися символів радянської епохи» (с. 56). Чи прийме український читач цю пропозицію без докладного обґрунтування – це відкрите питання.

Окреслені вище два недоліки не означають, що в книжці немає нічого нового й цікавого. З одного боку, спеціалістів-суспільствознавців можуть привабити тексти щодо судової чи економічної сфери – і навпаки. З другого

⁹ Georgi Derluguian, "What Communism Was," in *Does capitalism have a future?*, ed. by Immanuel Wallerstein, Randall Collins, Michael Mann, Georgi Derluguian, and Craig Calhoun (Oxford: Oxford University Press, 2013), 99–130.

¹⁰ Lucan Way, *Pluralism by default: weak autocrats and the rise of competitive politics* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2015).

боку, деякі автори подали до збірника свої оригінальні дослідження. В цьому плані варто відзначити тандем **Александра Лібмана** та **Анастасії Обуденкової**, які змогли поєднати спеціалізацію та новаторство. Звісно, Лібман застосовував метод ієрархічної кластеризації для вивчення регіональної економічної інтеграції на пострадянському просторі¹¹, а разом з Обуденковою він досліджував політичну трансформацію у регіоні¹², але у спільному розділі з дещо невігладливою назвою «Економічні реформи в Україні у порівняльній перспективі» вони за допомогою ієрархічної кластеризації проаналізували два масиви даних від Світового банку та Європейського банку реконструкції та розвитку щодо України та дійшли цікавих висновків. Автори встановили, що відповідно до Індексу легкості ведення бізнесу (DB) Україна схожа більше на країни Південно-Східної Європи (Болгарія, Туреччина, Хорватія), ніж на країни СНД (у цьому кластері опинилися Казахстан, Киргизстан, РФ). Натомість відповідно до Дослідження ділового середовища та показників підприємств (BEEPS) Україна належить до того ж кластеру, що й Білорусь, Казахстан, Киргизстан, маючи найбільше спільних рис з РФ і Таджикистаном. Відмінність результатів демонструє відмінність вихідних даних: DB здебільшого аналізує формальні інститути, тоді як BEEPS – неформальні практики. Отже, «Україна, ймовірно, успішно імпортує політичні інститути, має більші проблеми з імплементацією» (с. 252). Лібман та Обуденкова досліджували передусім економічну сферу, але висновок можна екстраполювати на політичну й соціальну сфери. І хоча багатьом українцям сам лише імпорт формальних політичних інститутів видається незадовільним результатом, практика запозичення демократичних інститутів і запровадження ліберальної риторики мала вирішальний вплив на долю режиму Януковича, адже, як пояснює теорія «залізної клітки лібералізму» Денієла Ріттера,¹³ навіть суто фасадні інститути та вербально-ритуальне визнання примату прав людини надає можливості опозиційним групам кинути виклик авторитарному режиму.

Також дуже добре враження від майстерного синтезу та окреслення нових горизонтів залишає підсумковий розділ **Генрі Гейла** та **Роберта Ортгунга**. Як упорядники, вони вправно оперують головними тезами запрошених авторів, пов'язуючи різні нитки аргументів у єдине полотно. Завершальні рядки книги (секція «Висновки до наших висновків») несуть попередження не лише українцям щодо необхідності продовжувати впровадження реформ, але й європейським партнерам, які «схильні списувати Україну

¹¹ Alexander Libman, and Evgeny Vinokurov, "Regional Integration and Economic Convergence in the Post-Soviet Space: Experience of the Decade of Growth," *Journal of Common Market Studies*, no.1 (2010): 1–17.

¹² Anastassia Obydenkova, Alexander Libman, *Autocratic and democratic external influences in post-Soviet Eurasia* (London: Ashgate Publishing, 2015).

¹³ Daniel Ritter, *The Iron Cage of Liberalism: International Politics and Unarmed Revolutions in the Middle East and North Africa* (Oxford: Oxford University Press, 2015).

як надто корумповану і розбалансовану, аби мати реальні перспективи на членство в найближчому майбутньому. Але відкидаючи Україну, ЕС робить більш ймовірним її падіння. І навпаки, пропонуючи можливість справжнього членства, можна сприяти саме тим реформам, яких Україна потребує, аби стати гідною на вступ кандидатурою... Отже, одним із найцікавіших досягнень цієї збірки є розуміння того факту, що розширення ЕС стосується не так питання, чи відповідають певні країни критеріям вступу в ЕС, але також і певного набору сподівань, які ЕС можна закласти – сподівань, які згодом справдяться. Отож ЕС може змінити баланс сил» (с. 276–277). Гейл і Ортунг фактично зазначають, що, попри складності, після 2014 р. Україна може встояти, але вона не встоїть на самотині; це – важливе нагадування від західних дослідників європейським політикам у добу глобалізованої політики.

Підсумовуючи, зазначу, що збірка – це майстерний інтелектуальний аналіз, що рельєфно проявляє «спіраль загроз і можливостей», якою наразі рухається Україна. Книжка буде цікава читачам з різною фаховою підготовкою і, попри певні недоліки, претендує на те, щоби стати важливою подією в україністиці.